

*Ольга Володимирівна Токарчук,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Українського державного університету імені Михайла Драгоманова,
доктор юридичних наук, професор
ORCID: 0009-0009-7377-8132*

ОКРЕМІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

Постановка проблеми. Ідея прав людини існувала в різних культурах і традиціях стародавніх народів. Чимало зразків правотворчості правителів, а також знахідки стародавніх збірників законів засвідчують те, що цінності, втілені в ідеї прав людини, не є ані «винаходом західного світу», ані «винаходом ХХ століття».

Ідея універсальних прав людини започаткована ще у стародавніх уявленнях про гідність і повагу, притаманних цивілізаціям усього світу. Народи давно осмислили потребу закріплення ключових прав людини з метою їх гарантування у всіх країнах світу в контексті процесу глобалізації. Таким чином було прийнято низку основоположних міжнародно-правових актів, у тому числі Загальну декларацію прав людини 1948 року, у якій задекларовано: «Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю та повинні діяти у відношенні один до одного в дусі братерства» (ст. 1) [2].

Рівність прав і свобод передбачає, що будь-яка людина має право на однакове користування усіма правами і свободами «незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища» (ст. 2) [2]. Глобалізація об'єднує соціальний, політичний, екологічний, культурний та правовий виміри і впливає на обсяг здійснення всіх прав людини та основоположних свобод. Кожна культура має цінність, потребує гідного визнання, поваги й збереження у своєму багатому розмаїтті та різноманітності, а взаємний вплив усіх культур є частиною спільної спадщини всього людства. Визнаючи право своєї культури на самобутність, ми тим самим маємо визнати й подібне право іншої культури. І саме для того, щоб відбувався осмислений діалог між представниками й засадами різних культур, варто формувати інтелектуальне середовище, у межах якого можна було б дійти певної згоди в осмисленні проблем людини та її прав [8, с. 95].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасний період спостерігається помітне зростання інтересу дослідників до процесів, характеристик, вимірів і проблем глобалізації, у тому числі правової глобалізації як її специфічного напрямку. Зважаючи на глобальний характер проблеми, більшість її аспектів висвітлювали зарубіжні фахівці, серед яких – З. Бауман, У. Бек, К. Омае, С. Стрейндж, Е. Тоффлер, М. Фуко, Ю. Габермас, Д. Ролз, Ф. Фукуяма та інші мислителі. Окремі аспекти досліджували українські вчені О. Батанов, Н. Оніщенко, Н. Пархоменко, П. Рабінович, Ю. Шемшученко та ін.

Мета статті. Оскільки права людини є багатовекторним явищем, у теоретичній правничій літературі не існує єдиного підходу до визначення поняття прав людини. Метою цієї статті є виокремлення ключових підходів для обґрунтування поняття прав людини, прийнятих для окремих країн світу.

Основні результати дослідження. Теоретичне осмислення прав людини все ще триває, і в останні десятиліття все частіше висловлюється думка про те, що права людини – це не вроджені права, не конкретні можливості людей існувати і розвиватися, а моральні вимоги до влади.

Права людини, як найвищий стандарт розвитку сучасної людської цивілізації, виражають те, що є найнеобхіднішим по відношенню до людей і всіх соціальних спільнот, у яких вони природно живуть, від сім'ї, нації, держави, соціальних, конфесійних, етнічних об'єднань, професійних і трудових груп, політичних і національних об'єднань до людства. Суб'єктивні права втілюють політичні, економічні, соціальні, духовні, ідеологічні, культурні та екологічні основи людського

життя не тільки в окремих суспільствах і державах, а й у всесвітньому масштабі. Права людини сьогодні є однією з ключових проблем, що вивчаються з широких і різноманітних філософських і гуманістичних позицій, включаючи природу публічної влади, принципи модернізації політичної і правової систем, соціально-економічну і культурну політику, протистояння екологічним загрозам, дискримінації, тероризму, злочинності, корупції та ін. [1].

У процесі розвитку положень про правовий статус особи, закріплених у XVIII столітті в американській Декларації незалежності та французькій Декларації прав людини і громадянина, інститут прав і свобод став центральним у конституційному праві та основою конституційного порядку.

Права людини є успішною правовою конструкцією, яка ґрунтується на визнанні людської особистості найвищою цінністю і, своєю чергою, є проявом самообмеження державної влади в захисті автономії особистості.

Доцільно виокремити різновиди цієї конструкції:

- модель, за якої існує фіксований перелік прав (є найбільш поширеним у сучасному світі);
- модель, за якої такого переліку не існує (розвиток цієї моделі відбувався тому, що окремі творці Конституції США (А. Гамільтон) вважали, що природні права людини не повинні бути закріплені в позитивному праві, а їх перелік є вичерпним і навіть небезпечним. Як відомо, такий підхід був розкритикований, і в результаті в США був прийнятий Білль про права) [9, с. 10].

Тривалий час класичним прикладом другої моделі була Велика Британія. По-перше, тому, що британські державознавці виступали проти ідеї невід'ємних природних прав (І. Бентам), а по-друге, тому, що британське внутрішнє право закріплює положення, що кожен громадянин має право робити все, що завгодно, якщо це не заборонено загальним або правовим статутом. Британська конституційна теорія завжди чинила опір впровадженню підходу до права як до системи, заснованої на правах людини, що розуміються як позитивні повноваження, виражені в чітких і не двозначних термінах. Ситуація змінилася з прийняттям акта про права людини 1998 року.

Найбільшого поширення набула перша модель. Наявність порівняно точного фіксування основних прав у конституції є однією з юридичних умов захисту прав людини, зокрема, від законодавчого органу [9, с. 11].

Права людини є складним і багатоаспектним явищем, тому у теоретичній правничій літературі не існує єдиного підходу до визначення категорії прав людини. Виокремлюють легістський, природно-соціальний, психологічний, етичний наукові підходи до тлумачення загального поняття прав людини. Варто наголосити на релігійному підході як поєднанні антропоцентричного світоглядного бачення із теоцентричним (будь-яка релігійна течія може мати власні погляди на право й державу).

З-поміж різноманітних підходів у політико-правовій думці переважають два підходи (права людини належать від природи; права людини встановлюються державою) [5, с. 12–14].

Беручи до уваги загальнотеоретичні аспекти концепту природних прав людини в контексті природного права крізь призму творчого доробку окремих українських науковців, дослідників правничої наукової думки, варто наголосити на їх унікальності, що зумовлені особливою роллю – продиктованих самою природою людини, а звідси і їх важливістю, яку вони складають та відіграють у становленні, формуванні й розвитку особистості. Природно-правові концепції характеризують загалом права людини як вияв цінностей людського буття та прояв об'єктивних потреб, неподільно пов'язаних із її існуванням і розвитком, де справедливість соціальних законів і публічних інституцій залежить від їх відповідності певним універсальним законам природи [4, с. 41].

У рамках позитивістського типу праворозуміння права людини визначаються як формально визначені, юридично гарантовані можливості користуватися соціальними благами у визначеній законом сфері, офіційна міра можливої поведінки. Тобто юридико-позитивна концепція правової держави, соціальна концепція правового статусу особи тією чи іншою мірою засновані на теорії дарованих прав, пов'язані системоцентристським розумінням ролі держави стосовно індивіда. Отже, позитивістська тенденція виявляється у переважній увазі до тих прав людини, обсяг і зміст яких чітко визначені законодавцем за допомогою конституювання їх у позитивних правових нормах.

Юридичний позитивізм як певний правовий світогляд виник дуже давно, й існував він протягом усієї історії людства одночасно з природно-правовим світоглядом. Обидва вони співіснували

як «нездоланні полюси» одного явища – праворозуміння. І зруйнувати повністю будь-яке з них є, як засвідчила уся правова історія людства, справою марною [6, с. 20].

Прикладом комбінаційного природно-правового і позитивістського тлумачення поняття прав людини може слугувати Т. Пейн. Він у праці «Права людини» виокремлював природні та громадянські права. Перші, на його думку, властиві людині від природи (свобода слова, друку, совісті, рівність, право домагатися благоденства, щастя тощо), другі, ті, які належать людині як члену суспільства (право власності, право на захист), тісно пов'язані між собою [3, с. 145].

Розглядаючи права людини, Т. Пейн підкреслював, що вони є не тільки властивістю соціально-го буття людини, це водночас і принцип державної влади. Тільки наявність прав людини уможливило швидкий прогрес суспільства, і вони є необхідними, як принцип здійснення державної влади, кожній цивілізованій нації. Важливе місце у його доктрині посідає ідея свободи думки, боротьби з релігійним догматизмом. Він підкреслював, що право на власну думку є одним з ключових прав людини. Той, хто заперечує за іншими це право, перетворюється на раба своєї нинішньої думки, оскільки позбавляє себе права змінити її в майбутньому.

Поняття гідності людини пов'язується в основному з цінністю людини та оцінкою її значення і місця в суспільстві та державі. Суб'єктивна сторона гідності відображає власну гідність конкретної людини. Гідність, що розуміється в такий спосіб, не належить автоматично кожному, а залежить від її поведінки в щоденному житті. Власне оціночний аспект у вигляді моральної чи правової оцінки є суттєвим засобом впливу на самосвідомість людини, на основі якого формується еталон вимог, що висувається до дій людей у конкретній ситуації з конкретного приводу [7, с. 104].

Вельми важливою рисою демократичної держави є повага до прав людини та гідності людини, визнання її найвищою соціальною цінністю. Водночас саме розвиток особистості, яка живе, дотримуючись найвищих моральних цінностей, є ключовим надбанням демократичної держави і є можливим лише за умови поваги до людської гідності. Повага до людської гідності – це характер взаємовідносин між людьми на ґрунті правових і моральних норм, на засадах свободи та взаємної відповідальності, тому охорона і захист людської гідності, прав і свобод є першорядним завданням правової держави.

Тлумачення прав людини діями минулого справило значний вплив на сучасних дослідників, які вивчають це питання. Своєю чергою ступінь розробленості та деталізації тлумачення поняття прав людини сучасними авторами значно зріс і позитивно вплинув на застосовність наукових дефініцій у правових нормах.

Ю. Шемшученко тлумачить права людини як визначальні засади правового статусу, що належать людині від народження, а тому є природними і невідчужуваними. Без цих прав людина не може існувати як повноцінна суспільна істота. Права людини є необхідним елементом громадянського суспільства і правової держави [10, с. 710].

Висновки. Таким чином, під правами людини в сучасний період розуміють гарантовану законом міру свободи (можливості) особистості, яка відповідно до досягнутого рівня розвитку суспільства здатна забезпечити її існування й розвиток і закріплена як міжнародний стандарт, єдиний для всіх людей. У правничій науці досі не існує єдиного загальноприйнятого й точного визначення поняття «прав людини». Навколо цієї проблеми постійно точиться гостра наукова й політична дискусія як на національному, так і на міжнародному рівнях. Міжнародна практика свідчить про численні ситуації, коли національні представники в міжнародних органах і організаціях обстоюють те чи інше поняття «прав людини».

Список використаних джерел

1. Батанов О. В. Тенденції розвитку муніципальних прав людини в умовах глобалізації. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 4. С. 47–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2016_4_12 (дата звернення: 25.04.2023).
2. Загальна декларація прав людини: прийнята та проголошена в резолюції 217 А(III) Генеральної Асамблеї від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015?Lang=ru#Text (дата звернення: 25.04.2023).
3. Кучинська О. П., Іванов М. С. Загальнотеоретичне та праксеологічне розуміння прав людини. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 142–148.

4. Магновський І. Й. Загальнотеоретичні аспекти концепту природних прав людини в контексті природного права. *Права людини в період збройних конфліктів*: зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції, присвяч. 25-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» (Одеса, 18 листопада 2022 р.) / Нац. ун-т «Одеська юридична академія»; каф. міжнародного та європейського права НУ «ОЮА»: у 2 т. Одеса, 2022. С. 37–41.
5. Рабінович П. М. Права людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Атіка, 2004. 464 с.
6. Рабінович П. Основоволожні права людини: терміно-поняттєвий інструментарій дослідження та викладання. *Право України*. 2015. № 1. С. 9–23.
7. Соціально-правовий захист дітей в Україні: монографія / за ред. Б. І. Андрусишина. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. 264 с.
8. Христокін Г. В. Ідея прав людини: пошук нових підходів обґрунтування в добу глобальних трансформацій. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021. № 1. С. 92–98.
9. Четверте покоління прав людини: особливості правового регулювання, проблеми та перспективи розвитку в сфері охорони здоров'я: монографія / за заг. ред.: д. ю. н., проф. С. Б. Булеци; д. ю. н., доц. М. В. Менджул. Ужгород: Вид-во УжНУ «Говерла», 2020. 444 с.
10. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ: Укр. енцикл. Т. 4: Н–П. 2002. 720 с.

References

1. Batanov O. V. Tendentsii rozvytku munitsypalnykh prav liudyny v umovakh hlobalizatsii. *Chasopys Kyivskoho universytetu prava*. 2016. № 4. S. 47–52. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2016_4_12
2. Zahalna deklaratsiia prav liudyny: pryiniata ta proholoshena v rezoliutsii 217 A(III) Heneralnoi Asamblei vid 10.12.1948 r. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015?Lang=ru#Text
3. Kuchynska O. P., Ivanov M. S. Zahalnoteoretychne ta prakseolohichne rozuminnia prav liudyny. *Visnyk kryminalnoho sudochynstva*, 2017. № 1. S. 142–148.
4. Mahnovskiy I. Y. Zahalnoteoretychni aspekty kontseptu pryrodnykh prav liudyny v konteksti pryrodnoho prava. *Prava liudyny v period zbroynykh konfliktiv*: Zb. materialiv Mizhnarodnoi naukovy-praktychnoi konferentsii prysviach. 25-richchiu Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia» (m. Odesa, 18 lystopada 2022 r.) / Nats. un-t «Odeska yurydychna akademiia»; kaf. mizhnarodnoho ta yevropeiskoho prava NU «OYuA»: u 2 t. Odesa, 2022. S. 37–41.
5. Rabinovych P. M. Prava liudyny i hromadianyna: navch. posib. Kyiv: Atika, 2004. 464 s.
6. Rabinovych P. Osnovopolozhni prava liudyny: termino-poniattievyi instrumentarii doslidzhennia ta vykladannia). *Pravo Ukrainy*. 2015. № 1. S. 9–23.
7. Sotsialno-pravovyi zakhyst ditei v Ukraini: monohrafiia / za red. B. I. Andrusyshyna. Kyiv: Vyd-vo NPU imeni M. P. Drahomanova, 2017. 264 s.
8. Khrystokin H. V. Ideia prav liudyny: poshuk novykh pidkhodiv obgruntuvannia v dobu hlobalnykh transformatsii. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*. 2021. № 1. S. 92–98.
9. Chetverte pokolinnia prav liudyny: osoblyvosti pravovoho rehuliuвання, problemy ta perspektyvy rozvytku v sferi okhorony zdorovia: monohrafiia / za zah. red.: d.iu.n., prof. S. B. Buletsy; d.iu.n., dots. M. V. Mendzhul. Uzhhorod: Vyd-vo UzhNU «Hoverla», 2020. 444 s.
10. *Yurydychna entsyklopediia*: v 6 t. / Yu. S. Shemshuchenko (holova redkol.) ta in. Kyiv: Ukr. entsykl. T. 4: N–P. 2002. 720 s.

Токарчук О. В. Окремі підходи до розуміння прав людини

Стаття присвячена висвітленню основних підходів до розуміння прав людини. Права людини проаналізовано як одну з ключових проблем, що вивчаються з різноманітних філософських і гуманістичних позицій, включаючи природу публічної влади, принципи модернізації політичної і правової систем та ін. Виокремлено легістський, природно-соціальний, психологічний, етичний наукові підходи до тлумачення загального поняття прав людини.

Ідея загальних прав людини сягає корінням у давні уявлення про гідність і повагу, властиві цивілізаціям усього світу. Держави давно розглядають необхідність зміцнення своїх основних прав людини в контексті процесу глобалізації, щоб забезпечити основні права людини в усіх країнах світу. Таким чином було прийнято багато основних міжнародних актів, у тому числі Загальну декларацію прав людини 1948 року.

Права людини, як вищий стандарт розвитку сучасної людської цивілізації, визнаються людьми та всіма соціальними спільнотами, в яких вони природно живуть, від сімей, націй, соціальних, релігійних, етнічних груп, професійних і робочих груп. Суб'єктивні права втілюють політичні, економічні, соціальні, духовні, ідеологічні, культурні та екологічні основи людського життя не лише в окремих суспільствах і на-

ціях, а й у глобальному масштабі. Права людини є одним із ключових питань сьогодення, яке слід вивчати з широкого спектра.

Ключові слова: держава, право, стандарти, права людини, влада, гідність, повага, свобода, природно-правові концепції, легістський підхід, психологічний підхід, праворозуміння, декларація, релігійна течія, догматизм.

Tokarchuk O. V. Separate approaches to understanding human rights

The article is devoted to highlighting the main approaches to understanding human rights. Human rights are analyzed as one of the key problems studied from various philosophical and humanist positions, including the nature of public power, principles of modernization of political and legal systems, etc. Legalistic, natural-social, psychological, and ethical scientific approaches to the interpretation of the general concept of human rights are singled out.

The idea of universal human rights has its roots in ancient ideas about dignity and respect inherent in civilizations around the world. Nations have long considered the need to consolidate key human rights in order to guarantee them in all countries of the world in the context of the globalization process. In this way, a number of fundamental international legal acts were adopted.

Equality of rights and freedoms implies that any person has the right to equal use of all rights and freedoms regardless of race, color, sex, language, religion, political or other beliefs, national or social origin, property, status or other status.

Human rights are a fairly successful legal construct, which is based on the recognition of the human personality as the highest value and, in turn, is a manifestation of self-limitation of state power in the protection of individual autonomy.

It is appropriate to single out the varieties of this construction: the model in which there is a fixed list of rights (it is the most common in the modern world); a model in which such a list does not exist.

In the modern period, human rights are understood as a measure of freedom (possibility) of an individual guaranteed by law, which, in accordance with the achieved level of development of society, is able to ensure its existence and development and is established as an international standard, uniform for all people.

The idea of universal human rights is rooted in the ancient notions of dignity and respect common to civilizations around the world. States have long considered the need to strengthen their basic human rights in the context of the globalization process in order to ensure basic human rights in all countries of the world. In this way, many major international acts were adopted, including the Universal Declaration of Human Rights of 1948.

Human rights, as the highest standard of development of modern human civilization, are recognized by people and all social communities in which they naturally live, from families, nations, nations, social, religious, ethnic groups, professional and work groups. Subjective rights embody the political, economic, social, spiritual, ideological, cultural and ecological foundations of human life not only in individual societies and nations, but also on a global scale. Human rights are one of the key issues of today, which should be studied from a wide spectrum.

Key words: state, law, standards, human rights, power, dignity, respect, freedom, natural and legal concepts, legalistic approach, psychological approach, legal understanding, declaration, religious current, dogmatism.

DOI: 10.33663/2524-017X-2023-14-134-138